

Oláh Sándor¹

A pénzkeresettől az életformaváltásig. A munkavándorlás székelyföldi modelljei a 20. században²

A 19. század végén Székelyföld a Monarchia legkedvezőtlenebb helyzetű régiói közé tartozott: „a tőkeképződés és a belső piac fejletlensége, a hitel modern formáinak és a gyáripár (szakismeret és gyáripari fegyelem) hiánya, a közlekedési viszonyok elmaradottsága, a hagyományos agrárviszonyok (egyoldalú és önálló földművelési rendszer, extenzív állattenyésztés) következtében a viszonylagos népfelosleg az el- és kivándorlásban keresett megélhetési lehetőséget.”³ Székelyföld társadalm szerkezetére az agrárnépesség túlsúlya volt jellemző. Az 1900-as népszámlálás szerint az összlakosságból Csík és Udvarhely megyékben körülbelül négyötödnyi, Háromszék és Maros-Torda megyékben körülbelül háromnegyednyi volt a mezőgazdaságból élők aránya.

A 19. század közepétől az első világháborúig terjedő korszak gazdasági és társadalmi változásai döntően hozzájárultak a székelyföldi el- és kivándorláshoz. E tényezőgyűttesből elsőként a székelyföldi jobbágyi kötöttségek felszámolásának kedvezőtlen következményeit említjük. Míg a vármegyékben a 19. századi jobbágyfelszabadítás terheit az állam viselte, addig Székelyföldön csaknem teljes egészében saját erőből történő önmegváltás volt, ez azt jelentette, hogy a jobbá-

¹ OLÁH Sándor (1954–) a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának alapító tagja. Az intézet megalakulásától (1990) részt vett a különböző kutatási programokban, illetve bekapcsolódott anyaországi intézetek székelyföldi kutatásaiiba (Politikatudományok Intézete, Kisebbségkutató Intézet, Teleki László Intézet). Elérhetősége: issigyo@yahoo.com.

² E tanulmány a *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései* c. konferenciakötetben megjelent szöveg átdolgozott változata. Ld. *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2016. évi, gödöllői konferenciájának tanulmánykötete*, szerk. HALMOS Károly, KOVÁCS Janka, LÁSZLÓFI Viola (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2016), 307–332.

³ BALATON Petra, „Gazdaság és agrártársadalom”, in *Székelyföld története, III, 1867–1990*, szerk. BÁRDI Nándor, PÁL Judit (Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM), 137–241, 137.

gyoknak maguknak kellett előteremteniük birtokaik váltságdíját. A költséges, visszaélésektől sem mentes folyamat egészen 1896-ig elhúzódott, összességében 14 400 székelyföldi kisgazdaságot érintett. Sok család a megváltott birtok egy részét kénytelen volt eladni, hogy a felszabadulás költségeit fedezze.⁴

A jobbágyterhektől való szabadulás költségei mellett a század hetvenes éveitől az arányosítások (a falvak közösen használt földterületeinek felosztása) róttak újabb terheket a kisbirtokos rétegre. A megállapított aránykulcs a nagyobb birtokoknak kedvezett, kisgazdaságok ezrei maradtak erdő- és legelőhasználati jog nélkül. „Ez az átalakulás a régi paraszttársadalom felbomlását nagymértékben felgyorsította.”⁵ A földöröklés szokásrendszeréből következő szétaprózódott családi kisbirtok részleges tagosítása sem hozta meg a gazdálkodásban a várt kedvező hatást. Amellett, hogy a tagosítás súlyos költségeit is a családi gazdaságok viselték, a zömében kevés szántófölddel rendelkező törpe gazdaságok termőterületének egyharmada minden évben kihasználatlanul maradt a fordulós határrendszerű művelés következtében. E változások következményeként „A peremhelyzetű Székelyföldön a migráció az 1880-as évektől a birtokrendezések (arányosítás, tagosítás) és a magyar–román vámháború (1886–1891) hatására felerősödött.

Tetézte a bajokat, hogy a népszaporulat éppen a hagyományos gazdálkodást űző területeken volt magas (10–12‰), ahonnan a növekvő népesség egy részének el kellett vándorolnia, mert otthon nem talált elegendő munkát. Különösen az öt hold alatti, illetve birtoktalan réteg megélhetése került veszélybe, így a gazdasági kényszer miatt ők választották a ki- és elvándorlást.”⁶ A fentiekhez hozzászámítva a fokozódó adóterheket, egy kortárs értékelése szerint, a modern kapitalista államberendezkedéssel „a székelység nem nyert semmit, hanem a nagy terhek rázúdulásával egy tekintélyes része azonnal lesüllyedt, birtoktalanná lett.”⁷

A gyenge iparfejlődés és jelentős városiasodás hiánya következtében a földművelő-állattenyésztő életforma a népesség „ügyszólván egyetlen számba jöhető foglalkozása maradt a XIX. század második felében is, ennek következtében a századfordulóra tovább duzzadt az agrárszegénység, nem tudott más termelési szektorokba felszívódni. A tömeges belső és külső vándorlások útjára kényszerült, vagy az otthoni szegényes mezőgazdaságban próbálta fennmaradása lét-

⁴ EGYED Ákos, *Falu, város, civilizáció* (Bukarest: Kriterion, 1981), 135.

⁵ EGYED, *Falu, város...*, 202.

⁶ BALATON, „Gazdaság...”, 125.

⁷ BARABÁS Endre, „Udvarhely vármegye közigazdasági leírása II.”, *Közgazdasági Szemle* 28, 32. sz. (1904): 770.

alapjait megteremteni. Ugyanakkor mellékfoglalkozások, az ún. parasztiipar kifejllesztésére és üzésére kényszerült, vagy – elég nagy számban – a kisipari foglalkozásokat választotta.”⁸ A székely háziipari termékek fő piaca Románia volt. A vámháború súlyosan visszavetette a székely háziipart: lezárult a romániai felvevő piac a székelyföldi termékek előtt, az itthoni piacokról pedig az olcsóbb gyári termékek, használati cikkek fokozatosan kiszorították a parasztiipart. A 19. század második felében a „falusi népesség elvándorlása hovatovább mindennapi jelenséggé vált.”⁹ A mezőgazdaságból élők mellett a kisiparosok kivándorlása is fokozódott a vámháború következtében. Míg korábban áruikat szállították a Regátba, a vámháború „a székelyföldi iparosok tömegeit szorította rá arra, hogy iparukat áttegyék a hegyeken túlra, hogy megszokott piacaikkal érintkezni tudjanak.”¹⁰

A székelyföldi migrációs potenciál képződésének fontos tényezője volt a népesség természetes szaporodása. A kivándorlás hatásait a korabeli statisztika – közvetlen adatgyűjtés hiányában – a természetes és tényleges szaporodás két népszámlálás közötti különbségének (tehát a belső és külső vándorlások egyenlegének, illetőleg a születési hely kimutatása alapján a belső népcseré ugyanazon két időpont közt megvonott mérlegének egybevetésével kísérelte felmérni. E számítás alapján a nyolcvanas évtizedben a Kárpátokon túli székely kivándorlás negatív szaldója 15 ezer főre tehető, ebből Háromszék megye hatezer, Csík megye közel ötezer, Udvarhely megye pedig bő négyezer lelket adott. Az érintett három megye összes vándorlási vesztesége – az ország más megyéivel folytatott népcseré további ötezer fős hiányának hozzászámításával – húszezerre duzzadt.”¹¹

A székelység modern kori kivándorlásának mértékét több adatforrásból lehet megközelítően felbecsülni. Az 1899–1913 közötti kivándorlási statisztika, az 1890–1910 között tartott népszámlások, a marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara, valamint a vármegyei alispáni jelentések adatai alapján 1880 és 1913 között közel 50-60 000 fő hagyta el Székelyföldet.¹²

Az első világháború előtt véglegesen vagy időszakosan távozó népesség vándorlási célpontjait tekintve két időszak különíthető el:

a) a 19. század közepétől az 1901-ig tartó időszakban döntően Románia felé irányult a székelyföldi migráció.

⁸ EGYED, *Falu, város...*, 147.

⁹ EGYED, *Falu, város...*, 249.

¹⁰ VARGA E. Árpád, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között* (Budapest, Csíkszereda: Teleki László Alapítvány, Pro Print Könyvkiadó, 1998), 17.

¹¹ Uo.

¹² BALATON, *Gazdaság...*, 130.

b) 1901-től az első világháborúig az Amerikai Egyesült Államok volt a székelyföldi migráció vonzásközpontja, de nem szünetelt a Románia felé tartó vándorlás sem. Emellett az egész első világháború előtti időszakban jelentős volt az akkori országhatárokon belüli népmozgás is.

A Románia felé irányuló migráció

A századforduló előtti székelyföldi migráció elsődleges célpontjának, Romániának nemcsak a székelyföldi, hanem más erdélyi megyék migráns népességére is vonzereje volt, pl.: Arad, Csanád, Torontál megyék lakosságára.¹³ Székelyföldről „(a) Moldva-Oláhországba járás-kelés pedig apáról-fiúra hagyta emlékeit ősidők óta a székelyföldön. A nyelv sem képezett akadályt, mert itthon is vannak oláhaink, kikkel együtt élünk s nyelvüket elsajátítjuk” – írta Kozma Ferenc az 1870-es évek végén a székelyföldi közgazdasági és közmívelődési állapotokat leíró munkájában. A brassói ipar- és kereskedelmi kamara 1875. évi jelentése alapján Kozma Románia vonzerejének tényezőit részletezve kifejtette, hogy „az erdélyi székelyek és oláhok százanként és ezrenként mennek a mai napság ekékkel, barmaikkal és szerszámaikkal mint mezei munkások rövidebb vagy hosszabb időre Oláhországba. Azon körülmény következtében, hogy a jóllét Oláhországban fokozódott, hogy az élet kellemesebbé és biztonságosabbá lett, s a gazdaság- és háztartásban mindinkább a nyugati szokások honosulnak meg, a *szolga személyzet, a házi és gazdasági állandó munkások a székelyek közül kezdetek felvétetni. Ezek mind nagyobb tömegekben mentek oda, a hol őket jobban fizették s nem bántak velük rosszabbul, mint Erdélyben* (kiemelés az eredetiben – O. S.) Mialatt Oláhországban az ügyek fejlődtek s az életmód két évtized óta előnyösen átalakult, az alatt nálunk mind rosszabbra váltak a viszonyok. A kereset alászállott és a terhek megnövekedtek. A természeti szükségesség és a kereseti érdekek az oláhokat és székelyeket a vagyonos gazdasági felvirágzásban lévő szomszéd-országba vonják.”¹⁴ A sokak által felvetett kérdésre, hogy „miért nem irányul e munkás-áramlat a magyar-alföld felé”, Kozma válasza a következő: „A magyar-alföld felé törekvésnek továbbá útját állja a nagy távolság, mely a vasutak nem létében tömérdek idő- és költségbe került volna s még ma is költségesebb, mint a szomszéd országba menetel. E körül pedig a székelynek egyszerű a számí-

¹³ RÁCZ István, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849–1914*. Agrártörténeti tanulmányok 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 122.

¹⁴ KOZMA Ferenc, *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota* (Budapest: Franklin-Társulat, Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, 1879), 126.

tása: rövid idő alatt csekély költség mellett mentől nagyobb jövedelmet húzni! Magyar adja-e azt vagy oláh, az másodrendű kérdés.”¹⁵

A véglegesen vagy hosszabb időszakra Romániába érkező bevándorlók főleg a városokban telepedtek meg: „Bukarestbe, Galacba, Ploiestbe, Konstancán, Brailában és más nagyobb városokba özönlöttek leginkább, de szép számban tartózkodtak magyarok a határ mentén, Sinaián, Busteniben és Predealon is. Különösen sok magyar élt Bukarestben. A századfordulón Bukarestben 40–45 ezer lélekre becsülték az ott élő magyarságot, ami jóval meghaladta három székely város, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy és Csíkszereda együttes népességszámát.”¹⁶ A román városokban élő magyarság a kisiparban és a szolgáltatásokban talált megélhetést, itt „kereskedőket, iparosokat, kocsigyártókat, asztalosokat, lakatos-, ács-, építő-, szabómestereket, cipészeket, bérkocsi tulajdonosokat, mézárókat, szíjgyártókat, tímárokat találunk”¹⁷. 1901-ben a Galacra látogató Putnik Béla konzuli tisztviselő szerint az ottani Götz-féle fűrészgyár 640 munkásából kb. 400 magyar volt.¹⁸ A székelyföldi bevándorlók jelentős száma idényjellegű munkákra ment Romániába, ezek nem kerültek hatósági nyilvántartásba, hiszen a „mai fogalmaink szerint szinte őrizetlen, hosszú kárpáti határon” könnyű volt az átkelés.¹⁹

Az időszakos bevándorlók nagy tömege a mezőgazdaságban talált munkát. A mezei munkások a 19. század hatvanas éveitől tömegesen vonultak szezonmunkákra a Székelyföldről, pl. a Csíki-medence falvaiból: „Midőn a kaszálás, cséplés korszaka bekövetkezik, akkor Csík férfi népességének fele karavánokban vonul a megyékbe munkát keresni, mit, mivel nagyon jódologuak, szorgalmatosak, kapnak is. Ekként vándorolnak el messze vidékekre a nők kukoriczakupálás- és aratáskor.”²⁰

A munkalehetőségek keresésekor nagy szerepe volt a két ország közötti korábbi gazdasági kapcsolatoknak. A 19. század közepén a „háziipari cikkekkel és

¹⁵ KOZMA, A Székelyföld..., 124–125.

¹⁶ RÁ CZ, A paraszti migráció..., 137.

¹⁷ BARABÁS Endre, A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete. Különlenyomat a Közgazdasági Szemléből (Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1901), 426.

¹⁸ PUTNIK Béla, „A magyar kivándorlók Galacon (Romániában)”, Közgazdasági Szemle 25, 26. sz. (1901): 826.

¹⁹ SZÁSZ Zoltán, „Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában” in Erdély története. 1830-tól napjainkig, III, szerk. Szász Zoltán, MISKOLCZY Ambrus (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986) 1567.

²⁰ ORBÁN Balázs, A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. Csík-szék, II (Pest: Panda és Frohna, 1869), 28.

borvízzel Romániába járó szekeresek közvetítettek, akik ismerve Romániát, jó helyet tudtak cselédek, munkások és mesterlegények számára.”²¹ Később a romániai uradalmak ispánjai szerződéssel toborozták a mezei munkára a csíki és háromszéki székelyeket, de az előre fel nem fogadott munkakeresők is „Bukarestbe, Ploiestbe és a nagyobb városokba özönlenek, ahol egy jól ismert magyarországi kocsmárosnál” ütötték fel a tanyájukat.²² A kivándorlók többnyire szekereken, gyalog, később esetleg vonaton utaztak. Koós Ferenc bukaresti református lelkész beszámolója szerint (1861) „Csík megyéből harmincnál több szekeres hordta át Bukarestbe és más városokba az ifjúságot. Külön név szerint is említett egy Benő Imre nevű szekerest, aki egyetlen alkalommal tizenhat fiú- és leánygyermeket fuvarozott Romániába.”²³

A kortársak többsége személetében a kivándorlás „nagy nemzeti kár”, a „nemes faj devalválódása”, a „magyarság keleti bástyájának megfogyatkozása” volt. A munkavándorlás kortárs értelmezői közül, Kozma Ferenc után negyed századdal, Barabás Endre és T. Nagy Imre véleménye emelkedik ki. Barabás szerint: „Romániában évente körülbelül tízezer székely fordul meg, hol mezei munkát vállalnak, és nem hiába teszik ezt. Ott a székely aratással megkeres naponta 3, 4, sőt 5 koronát is... Természetes aztán, hogy itthon ezt a munkát nem végezheti a 40 fillértől egy koronáig terjedő napszámberért.”²⁴ Az elvándorlóknak a hazainál jobb kereseti lehetőségek mellett feltehetően fontosak voltak a munkavégzés kedvezőbb feltételei is. Romániába „azért szeretnek menni, mert ott napszámra szoktak dolgoztatni s a napszámber is elég magas, de még a napszamos munka mellett való felügyelet sem oly szigorú, mint nálunk Magyarországon. Ezért az ország belseje felé nem nagy kedvvel vonulnak.”²⁵ A munkakereső székelyek „időnként összebeszélve szekerekre ülnek s el-elrándulnak más vidékre, vajon nem akadnak-e valamilyen könnyen végezhető s mégis jól fizető munkára. Egy-két napra munkába is állnak s mihelyst kikeresik a hazajövetelre a fuvarbért, azonnal otthagyják a nem kedvök szerint való munkát.”²⁶

A kivándorlók többsége kisbirtokos székely volt, akik gazdaságuk megerősítését vagy megingott egyensúlyát szerették volna helyreállítani, az önálló egzisz-

²¹ BÖZÖDI György, *Székely bánja* (Budapest: Magvető Kiadó, 1985), 154.

²² BÖZÖDI, *Székely...*, 161.

²³ RÁCZ István, *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849–1914*, Agrártörténeti tanulmányok 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 125.

²⁴ BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 771.

²⁵ T. NAGY Imre, „Csík megye közgazdasági leírása”, III, *Közgazdasági Szemle* 26, 28. sz. (1902): 941.

²⁶ T. NAGY, „Csík megye...”, 941.

tencia védelmét, stabilizálását megvalósítani. Romániában e gazdasági stratégiának kedvező feltételek egészen a századfordulőig fennmaradtak. Ekkorra az ország gazdasága munkaerő szempontjából telítetté vált, a román hatóságok már a 90-es évektől egymás után hozták meg az idegen munkaerő beáramlásának meggátolására és a saját nemzeti munkavállalók védelmére hivatott intézkedéseket, törvényeket.²⁷ E korlátozó intézkedések és egy új, kedvezőbb vonzásközpont hatására a századelőtől módosul a székelyföldi migrációs orientáció is: „óriási mértékben Amerika felé irányul kerületünkben a kivándorlás, szemben az előző évekkel, amidőn Románia volt az Eldorádó” – írta a kolozsvári *Kivándorlási Értesítő* 1906-ban.²⁸

Az adminisztratív akadályok és az ígéretesebb amerikai lehetőségek hatására a romániai kivándorlás veszített jelentőségéből, de továbbra is fennmaradt és folyamatos volt egészen az első világháborúig. A kivándorlók egy része székelyföldi megyékből származott, Venczel József számításai szerint 1901–1913 között 15 352 fő hagyta el a Székelyföldet, közülük „Amerikába ment 6753 fő és Romániába ment 8599 fő.”²⁹

Az amerikai kivándorlás

Magyarország nyugati és felvidéki területei a 19. század hetvenes éveitől kapcsolódtak be a tengerentúlra történő kivándorlásba. Erdélybe a századfordulóra érkezett el „az európai kivándorlási övezet nyugatról keletre történő fokozatos eltolódásával [...] az amerikai kivándorlás kora [...] A Maros, a két Küküllő és az Olt vize közé ékelt területen valóságos kivándorlási központ alakult ki.”³⁰ Az amerikai kivándorlás az országos közéleti-politikai viták homlokterébe került, de a társadalomvizsgáló tudományok, így sem a kortárs néprajz, sem az akkor kibontakozó szociológiai irodalom, nem követte figyelemmel.³¹

A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara „adatsorai alapján nagyobb arányú amerikai kivándorlás 1903-tól kezdődött, és a következő években évente több mint ezren vándoroltak ki... A visszavándorlás 1905-től nőtt és a kivándor-

²⁷ PUTNIK, „A magyar kivándorlók...”, 832; RÁCZ, *A paraszti migráció...*, 209; BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 776.

²⁸ RÁCZ, „*A paraszti migráció...*”, 129.

²⁹ VENCZEL József, *A falumunka útján. Válogatott írások*, szerk. SZÉKELY András Bertalan (Székelyudvarhely, Budapest: Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, 1993), 90.

³⁰ SZÁSZ, „Gazdaság és társadalom...”, 1570.

³¹ FEJŐS Zoltán, *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása* (Budapest: Közép-Európa Intézet, 1993), 90.

lók közel egy nyolcada (1347 fő) tért vissza szülőföldjére. Az 1907 végén induló amerikai gazdasági válság következtében a hazatérők száma 1908-ban volt a legmagasabb.”³²

A századforduló táján születettek emlékezetében az amerikai vendégmunkáról fennmaradt néhány, minden bizonnyal hiteles vonatkozás is. A kérdezettek emlékezte szerint a kivándorolt székelyek az iparban (bányászat, fémfeldolgozás) és a mezőgazdaságban (farmokon, illetve erdőkitermelésen) dolgoztak. Akik jól fizetett, de nehéz, egészségtelen munkakörülmények között, ipari munkahelyeken találtak munkát (3-5 évet maradtak általában), megrokkant egészséggel érkeztek haza, kevesen érték meg az öregkort, a hazatérés után néhány évre elhunytak. Csak a kevesebb bérért mezőgazdaságban dolgozók éltek idős korukig.³³

Az amerikai kivándorlásban a székelyföldi megyék közül Egyed Ákos kutatásai szerint Udvarhely vármegye vezetett (58%), Csík és Háromszék megyékben továbbra is elsődleges volt a romániai munkakeresés.³⁴

Az első világháború előtti időkből a tengerentúli útra kelés eldöntésének indítékairól, a ki- és visszavándorlási tapasztalatokról források hiánya miatt kevés ismerettel rendelkezünk. A kivándorlás eldöntésében fontos mozzanat volt a személyes kapcsolathálók információközvetítő szerepe. A kihajózott rokonok, barátok, ismerősök levelei, elbeszélései mellett a pénzküldemények és a hazatérők gazdasági pozíciójának megerősödése is beépülhetett a kivándorlók döntésébe. „Egy-egy kivándorló 170 forintot vesz fel kis birtokára, mert ennyi szükséges az útra. Minden kivándorló ügynökké válik azáltal, hogy a hazaküldött levelekben három dollár (15 korona) és még ennél is több keresetről ír. A század első éveiben már annyira rendszeressé vált az Amerikába való utazás, hogy egyes községekben szakszerű kioktatásban részesülnek a kivándorlásra készülők. A telepítő vállalat ellátja a kivándorlókat népszerű angol nyelvtannal, melyből a helyi megbízott rendszeres leckéket ad.”³⁵ Az egyéni kivándorlás mellett a családok kivándorlása is része volt a vándormozgalomnak. Az első években az „Amerikába utazó székely csupán magában utazott ki, családját itthon hagyta, s így a honvágyon kívül még voltak más érzelmek is, amelyek hazavonzották, most mindin-

³² BALATON, „Gazdaság...”, 130.

³³ Töredékes ismereteinket az amerikai munkavándorlásról és annak itthoni hatásairól a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján készített interjúink anyagából merítettük. A fenti-eket Oláh Lídia (1896–1984) és Sándor Mária (1906–1985) homoródmási lakosok köztölték.

³⁴ BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 774; BÖZÖDI, *Székely...*, 172.

³⁵ BÖZÖDI *Székely...*, 173.

kább kezdenek családjaikkal együtt kiutazni” – olvasható az 1902-es Udvarhely megyei alispáni jelentésben.³⁶

Fejős Zoltán a chicagói magyarok körében végzett kutatásában – a székelyföldi Homoród mentéről kivándoroltakat is említve – az Amerikában letelepedettek közötti különbségeket részletezi: „Az erdélyi Homoród mentéről érkezett kivándorlók és a bácskai, temesi, vagy akár a szabolcsi kivándorlási góccok parasztsága között lényeges fejlettségbeli eltérések voltak. Másrészt a falvakon belüli tagoltság is differenciálta a kivándorlókat. Semmi esetre sem alkottak homogén tömeget [...] Más kulturális háttér, más ambíciók jellemezték azt, aki kivándorlása előtt például a falusi gazdakör tagja volt, és azt, aki nem tartozott a falusi társadalom vezető rétegéhez.”³⁷

Az Amerikába irányuló kivándorlásnak az amerikai kormány adminisztratív korlátozásai vetettek véget. Az elvándorlás „tehát nem természetes úton csitult el a kelet-közép európai országokban”³⁸ így a Székelyföldön sem. A taszító erők továbbra is érvényesültek, Székelyföld kibocsátó régió maradt.

Vándorlás az országhatárokon belül az első világháború előtt

A századfordulót megelőző időkből a Monarchián belüli székelyföldi migrációról nincsenek részletes adataink. Néhány társadalomtörténeti jelenségből azonban arra következtethetünk, hogy a székelyek belső vándorlása a múlt század második felétől szintén folyamatos társadalmi gyakorlat volt, csupán e vándorlás demográfiai dimenziói ismeretlenek. Elsősorban olyan társadalm szerkezeti változásokra gondolunk, mint néhány erdélyi kisváros és ipari központ lakosságának ugrásszerű megnövekedése a századelőn, valamint az erdélyi városok ipari munkásságának társadalmi eredete. A belső vándorlás hajtóereje Erdélyben a múlt század közepétől a városiasodás volt. Az ekkor jogi értelemben városnak tekintett 27 település lakossága 1850–1910 között 149 471 főről 324 955 főre emelkedett. Ez a növekedés túlnyomóan a falvakból betelepülőknél tulajdonítható. Braun Róbert 1908-ban Marosvásárhely munkástársadalmát vizsgálva a társadalmi átrétegződésről a következőket írta: „A marosvásárhelyi ipari munkások száma az utóbbi néhány év alatt erősen megnövekedett... A munkások nagy része földműves szülőktől származik, sőt sokan közülük teljesen falun

³⁶ BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 776.

³⁷ FEJŐS, *A chicagói...*, 62.

³⁸ PUSKÁS Julianna, „Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században”, *Regio* 2, 4. sz. (1991): 27.

nevelkedtek. Különösen a kőművesek és ácsok nagy részéről elmondhatni, hogy csak egy kissé kell megvakarni őket és alattuk a paraszt. Hogy ebben az állapotban megmaradjanak, azt nagyon előmozdítja az, hogy egy részük falun lakik és ruházatban is különbözik a városi ipari munkásoktól.”³⁹

Székelyföldön 1910-ben a városi lakosság több mint felét az újonnan beköltözöttek alkották: Marosvásárhelyen 60,4%, Sepsiszentgyörgyön 56,5%, Kézdivásárhelyen 55,4%, Csíkszeredában 68,4%, Gyergyószentmiklóson 33% volt a bevándoroltak részaránya.⁴⁰ A városokba települők részben a környező falvakból költöztek be. Thirring Gusztáv a 20. század elején, Székelyudvarhelyen úgy tapasztalta, hogy „a lakosság másik részét a vidékről, évről évre beözönlő s leginkább a város külső részein letelepülő földművelő székelyek teszik.”⁴¹

Az első világháború előtti székelyföldi túlnépesedés mértékét Venczel József a négy székely megye agrár-népsűrűségi átlagai alapján állapította meg. Az agrár-népsűrűségi mutatók kiszámításánál figyelembe vette a székelyföldi szántók kataszteri tiszta jövedelmét, a legelők és erdők jövedelmezőségét. Számításai szerint 1914-ben a székelyföldi agrárnépfelesleg 95 495 fő volt.⁴²

A túlnépesedett székely falvakra a távolabbi, iparosodó országreszek szívóereje is hatott, így a Zsil-völgyi bányavidéké, ahová a jól fizetett bányászat vonzotta a munkakeresőket. A kiegyezés és az első világháború között „Lupény lakóinak száma a 14-szeresére, Petroszényé hétszeresére, Petrilláé közel négyszeresére növekedett.”⁴³ Barabás Endre szerint 1900-ban a Zsil-völgyi bányákban és Hunyad megye bányaműveinél 3520 székely dolgozott, ezek többsége Udvarhely megye keresztúri járásából származott.⁴⁴

A századelőn ipari munkásként vagy bányászként gazdasága helyreállításáért munkát vállaló székely kisgazda stratégiája később, a szocializmus idején bekövetkezett tömeges paraszti életformaváltás korai változatának tekinthető. A kisbirtokosok gazdaságuk egyensúlyban tartását vagy gyarapítását gyakran rövid időtartamú – a mezőgazdasági munkák szüneteiben évente egy-két alkalom-

³⁹ BRAUN Róbert, „Adatok a vidéki munkásság életéhez”, in *A szociológia első magyar műhelye* 2, szerk. LITVÁN György, SZŰCSI László (Budapest: Gondolat Kiadó, 1973), 109.

⁴⁰ PÁL Judit, „A dualizmus kora. Városok a kiváltságok és a modernizáció kihívásai között”, in *Székelyföld története*. III. kötet, 1867–1990, szerk. BÁRDI Nándor, PÁL Judit (Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016), 255.

⁴¹ PÁL, „A dualizmus...”, 255.

⁴² VENCZEL József, „A székely népfelesleg”, in *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*, (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988), 113.

⁴³ SZÁSZ, „Gazdaság és társadalom...”, 1571.

⁴⁴ BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 777–778.

mal ismétlődő – külső munkavállalás jövedelmével próbálták biztosítani. „Az elvándorlásnak egy másik, már tekintélyes jelleget öltött módja az, hogy az őstermelők egy része azon a címen, hogy itthoni kis vagyonukat megvédjék vagy gyarapítsák [...] különösen téli időre valamely ipari vállalat mellé szegődnek munkásoknak.”⁴⁵ Hoffman Géza köpeci bányaigazgató általánosnak vélte ezt a gazdasági magatartásmódot: „Jellemzőnek mondtam az udvarhelyi (udvarhelyszéki) munkásra a takarékossgot, és azon tulajdonságát, hogy a bányamunkát össze tudja egyeztetni a földműveléssel. A családfő idősebb, avagy a bánya munkára alkalmasabb fiával szolgálatba lép [...]”⁴⁶

A végleges kilépést a paraszti világból tehát esetenként átmeneti, az életvezetés különböző változataival kísérletező időszak előzhetette meg: „Egy-két évig próbálgatják a »gazdaság« megmentését, fellendítését, de utoljára a meddő munkát abbahagyják, és letelepszene a bányavidéken” – vázolta a végleges életformaváltás felé vezető út állomásait Barabás Endre. A társadalmi és földrajzi mobilitás akkor vált véglegessé, ha falujából a bányavidékre kitelepülő székely „otthoni kicsi birtokocskáját pénzzé téve itt szerzett földet, fekvőséget, melynek birtoklása a legjobb kötelék, mely elmozdíthatatlanul vidékünkhez fűzi” – vélekedett Andreics János bányaigazgató 1902-ben a tusnádi székely kongresszuson.⁴⁷ A végleges életformaváltás ebben az időszakban nem volt társadalmi méretű jelenség. A székely falvakból kirajzó munkakeresők általában szezonális, oda-vissza vándorló mozgása nem az életformaváltásra, hanem sokkal inkább a korábbi helyzet fenntartására irányult: a székely migránsok az időszakos munkavándorlással próbálták stabilizálni vagy erősíteni családjuk gazdasági pozícióit, vagy egyensúlyban tartani háztartásukat. Az Udvarhely Vármegyei Ipari Bizottság 1900-ban kibocsátott kérdőívére válaszoló Ajtay János unitárius lelkész az időszakos munkavándorlás jelenségéről az akkor 2200 lakosú Homoródalmásról az alábbiakat írta: „községünk szegényebb osztályának egy tekintélyes része ölfavágásra, talpfa faragásra messze vidékekre eljár. Más része a köpeci szénbányába, távoli gyárakba jár keresetre és Romániába. 200 férfi és nő azok, akik a községen kívül nyernek ezidő szerint némi szűkös keresetet, de egész éven át így sem kapnak munkát.”⁴⁸

⁴⁵ BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 777.

⁴⁶ Idézi BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 777.

⁴⁷ Idézi BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 778.

⁴⁸ ZEPECZÁNER Jenő, *A Kishomoród mente gazdaságtörténeti vázlatja Udvarhely vármegyében*, kézirat. 1993.

Az időszakos, falun kívüli munkavállalás a székely fiatalok életében megszokott cselekvésminta volt. Különösen nagyarányú a fiatal nők családon kívüli munkavállalása: városi cselédeskedésük a 19. század második felétől folyamatos volt. Kővály László 1842-ben székelyföldi utazása során érintette Homoródalmást is. A vasárnapi istentiszteletre gyülekező, ünneplő falubeliek viseletének leírásánál említi „a nősegeből” a tarka mellényes, Brassóban szolgált fiatalokat, akiknek „fejéről szalagok kígyóznak a fejrőfingre, mely előtt fekete kötény van.”⁴⁹

A városi szolgálásnak a nők esetében nemcsak gazdasági haszna, hanem fontos társadalmi jelentése is volt: a pénzkereset mellett nyomós indíték volt a tudás, tapasztalat, hozzáértés megszerzése a háztartásvezetésben. Ennek a tudásnak értéke, presztízse volt a társadalmi értékrendben. A nők városi cselédkedése 6-8 évig is eltartott, igen korán, már 12-14 évesen elhagyták a falut. A székelyföldi fiatalokat Brassó, Temesvár, Kolozsvár és Budapest vonzotta. Vidékenként különbözött az egyes városok szívóhatása (pl. a Homoródok mentéről, a Csíki- és a Háromszéki-medence falvaiból főleg Brassóba mentek szolgálni, a Székelyföld más tájegységeiről Kolozsvárra, Marosvásárhelyre, Temesvárra, Szebenbe). Az első világháború előtti időben a fiatalok városi munkavállalása a családalapítással rendszerint lezárult. E népmozgás egykori résztvevői szerint⁵⁰ az első világháború előtt a férfiak városi munkavállalása nem érte el a női munkavállalás mértékét.

A mezőgazdasági munka szüneteiben szabad falusi munkaerő városi alkalmazásában patriarchális elemek is előfordultak. Pl.: a századelőn egy brassói szalámigyáros ősztől tavaszig rendszeresen alkalmazott tíz homoródújfalusi férfit, akiket évente visszahívott, étkeztetésükről, szállásukról gondoskodott.⁵¹

Az ipari munkavállalás mellett a székelyföldi kései gabonaérés lehetőséget adott néhány hetes mezőgazdasági vendégmunkára is (napszám, részes aratás, cséplés) jobb mezőgazdasági adottságú vidékeken. A migráns munkaerő jó része azonban nem belső Erdély, hanem a Regát felé vándorolt. A belső migrációban részt vevők létszáma az első világháborút megelőző korszakból ma aligha rekonstruálható. A megyei hivatalok kibocsátottak ugyan a kérelmezőknek cseléd-könyveket (Udvarhely megyében 1901-ben 1359-et, 1902-ben 1650-et⁵²), de

⁴⁹ KŐVÁLY László, *Tájépek utazási rajzokban* (Bukarest: Kriterion, 1984), 117.

⁵⁰ BODOR István (1897–1983), Szabó Dénes (Pipás) (1900–1988) és Szabó Mózes (Dávid) (1905–1983) homoródalmási lakosok elmondták, hogy az első világháború előtt a férfiak „nemigen mentek Brassóba szolgálni”, inkább a gazdagabb Nagy-Homoród menti falvakban egy-egy nagyobb birtokosnál dolgoztak.

⁵¹ Oláh Lídia (1896–1984) szóbeli közlése.

⁵² BÖZÖDI, Székely..., 171.

ezek száma alapján az alkalmi falusi és városi cselédek, szolgálók létszáma nem becsülhető fel, ugyanis a munkakeresés és alkalmazás a személyes kapcsolatok segítségével történt.⁵³

A városi szolgálás és ipari munkavállalás mellett létezett egy jóval korlátozottabb méretű belső migráció is a Székelyföldön. Az általában gyenge termőtalajú vidéken, a szélesebb folyóvölgyek, a szelídebb dombvidék jobb természeti adottságú, fejlettebb termelési kultúrájú falvaiban a tehetősebb gazdák birtokaik műveléséhez szükséges munkaerőt az egyes mikrorégiók nem túl távoli, silányabb földű falvaiból alkalmazták. A havasalji falvakból a szegényebb családok fiúgyermekai egy-egy évre nagyobb parasztgazdaságokba szegődtek el, munkabérüket többnyire természetben (ruházat, gabona) kapták.

A paraszti életforma végleges elhagyásának egy másik – kevesebbek által járható – útja a tanulás révén történt társadalmi felemelkedés volt. Barabás Endre „érdekes tünetként” említi, hogy a tanuló ifjúság „nem nagyon vágyódik vissza a megyébe még hivatalnokoskodni sem”, ezért az „Udvarhely megye területén lévő három középiskola útján igen tekintélyes azoknak a száma, kik tanulmányaik befejezése után az országban elszélednek.”⁵⁴

Belső migráció a két háború között

A két világháború között Székelyföldön továbbra is hatottak a korábbi korszak elvándorlást ösztönző strukturális tényezői. A régió gazdaságának alapvető problémái ugyanazok maradtak, amelyek a század elején voltak: agrár-túlnépesedés, a mezőgazdaság alacsony termelékenységé, az ipar képtelen volt felszívni a népfölösleget, az alacsony infrastrukturális szint pedig rontotta a piaci viszonyokat.⁵⁵ A székely megyék „a természetes szaporodásban mindkét évtizedben jobb mutatókkal rendelkeztek, mint az erdélyi átlag, de a tényleges szaporodásban Udvarhely és Háromszék nagyon lemaradt, aminek hátterében a húszezres vándorlási veszteség állhat.”⁵⁶

⁵³ Tizennégy egykori szolgálóval (a századforduló táján születettekkel) készített interjúinkban a beszélők kérdés nélkül elmondták, hogy az első „helyét” ki hogyan szerezte a városban. Testvérek, rokonok, falubeli ismerősök voltak a közvetítők, akik az először szolgálatba szegődőknek munkahelyet kerestek.

⁵⁴ BARABÁS, „Udvarhely vármegye...”, 777.

⁵⁵ BÁRDI Nándor, „A két világháború között, 1918–1940” in *Székelyföld története*, III. kötet, 1867–1990, szerk. BÁRDI Nándor, PÁL Judit (Székelyudvarhely: MTA BTK–EME–HRM, 2016), 572.

⁵⁶ BÁRDI, „A két világháború...”, 505.

A városi népesség aránya a Székelyföldön alig emelkedett: 1910–1941 között a bő 10%-ról közel 14%-ra nőtt.⁵⁷ A foglalkozásszerkezet lassú változását jelzi, hogy a mezőgazdaságból élők aránya 1930–1941 között 72,6%-ról 75,2%-ra, az iparban, bányászatban, kereskedelemben, közlekedésben dolgozók aránya együttvéve a kevesebb, mint 17%-ról közel 20%-ra nőtt. Sokatmondó adat a gazdaság két világháború közötti stagnálásáról, hogy 1910-hez képest a Székelyföldön 1941-re 2500 fővel csökkent az ipari dolgozók száma, jellemző volt a kisipari termelés, nem került sor iparfejlesztésre, az ekkor működő gyárakat kivétel nélkül a dualizmus korában alapították.⁵⁸

Az 1921-es földreform a székelyföldi birtokszerkezetben jelentékenyebb változásokat nem idézett elő, a birtokarányok e korszakban is a 19. század végén fennálló helyzethez hasonlóak, a kis és a törpebirtokok meghatározó kategóriák maradtak.⁵⁹ Az osztó örökösödési rendszer következtében a családi birtokok elaprózódása tovább apasztotta a föld eltartó erejét, így „a korábbi korszakok egyik sarkalatos problémáját nem sikerült megoldani: az elvándorlást nem lehetett megállítani.⁶⁰ Székelyföld gazdasági, társadalmi viszonyait tekintve elmondható, hogy 1940 őszén „az erdélyi nagyvárosoktól és az anyaországtól is leszakadó falusi társadalom került vissza a Székelyfölddel Magyarországhoz”.⁶¹

Külföldi munkalehetőségek hiányában a vidéki települések túlnépesedését csak a belső vándorlás apaszthatta. A migráció főiránya újból a Kárpátokon túli terület volt, mint a századforduló előtt. A fő vonzerőt Románia fejlődő városai jelentették, de a regáti nagybirtokokon, uradalmakban is alkalmazták a munkakereső székelyeket.

A Székelyföldet a harmincas években végigjáró Böződi György úgy tapasztalta, hogy „a falvak elnéptelenedése, az elvándorlás fokozottabban folyik, mint a háború előtt, az új országhatárok között megnyílt az út Bukarest és az Ókirályság felé, a nép pedig tömegesen özönlött át a Kárpátokon, különösen a közhatalomváltás utáni első évtizedben. Bukarest fejlődésnek indult, pezsgő élete nemcsak a cselédeknek nyújtott alkalmazást, hanem az iparosoknak is, különösen a kőművesek és az ácsok számára jelentett új Mekkát a főváros.”⁶² Az ókirálysági területeken élő magyar népesség az 1930-as népszámlálás adatai szerint meghaladta a

57 BÁRDI, „A két világháború...”, 515.

58 BÁRDI, „A két világháború...”, 525, 562.

59 BÁRDI, „A két világháború...”, 555.

60 BÁRDI, „A két világháború...”, 553.

61 BÁRDI, „A két világháború...”, 529.

62 BÖZÖDI, *Székely...*, 203.

36 000 főt, Olténiában 1519, Munténiában 32 144, Dobrudzsában 2433 magyar élt.⁶³ A vándorlók területi szétszóródása jelzi, hogy a munkavállalás jelentős részben mezőgazdasági jellegű volt.

A Kárpátokon túli migráció mellett az erdélyi nagyvárosok is vonzották a székelyföldi népfelsoletet. Legjelentősebb közülük, gyors fejlődése és Székelyföldhöz való közelsége folytán, Brassó volt, különösen Háromszék, Csík és Udvarhely megye keleti részének falvaiból vándoroltak sokan Brassóba.⁶⁴ Székelyföld nyugati részének vonzásközpontja Brassó mellett Temesvár és Kolozsvár volt: „A falu leánysága Temesvárott van, szolgál” – írta Böződi György Felsősfalváról a harmincas évek közepén. Voltak falvak, ahonnan a férfiak és a nők különböző irányokba áramlottak ki: az Udvarhely megyei Tordátfalváról „az elvándorlás állandóan folyik, a leányok Kolozsvárra, a férfiak Bukarestbe mennek szolgálatra, munkáért.”⁶⁵

E korszakban, a belső migrációban részben érvényesültek az első világháború előtti modellek: a végleges letelepülés a Székelyföldön kívüli országrészekre, illetve az időszakos kilépés a faluból. Ez utóbbinál változott a migránsok kor és nem szerinti összetétele. A húszas-harmincas években jelentősen növekedett a falut hosszabb időre elhagyó fiatal férfiak városi munkavállalása (iparban, szolgáltatásokban). A településeken kívüli munkavállalás nem fejeződött be a családalapítással: a fiatal házások sok esetben a második-harmadik gyermek megszületéséig dolgoztak városban, az itt szerzett pénzzel a faluban földet, telket, házat vásároltak, majd hazatértek gazdálkodni. A hosszasan városi tartózkodás, a városi életforma megismerése a faluba visszatérők számára a kultúrák és életformák közötti különbségek megtapasztalását jelentette. A rövidebb időtartamú, idényjellegű munkavándorlás szintén további életvezetési gyakorlat volt a túlnépesedett Székelyföldön: „Csíkban fogalom a »moldovások« – a proletáriátus magyar neve ez. Az itthon megélni nem tudók fejszével, csákánnyal a vállukon tömegesen özönlöttek át a Kárpátokon a háború előtti években. Tarisznyáját nyakába akasztva ma is ezrével megy a nép az Ókirályságba, ez a »koldusok tömege« a csiki országutakon.”⁶⁶

⁶³ VENCZEL, „A székely népfelsolet”, 95.

⁶⁴ „Úton-útfélen megéreződött a Székelyföld közelsége, templomokat és vásárokat, iskolákat, vasárnapi sétányokat és külvárosi mulatóhelyeket töltve meg szolgafokon – cseléd-sorban még harisnyás-rokolyás, iparos szinten és munkások közt már polgáriasodó, egyletes és dalkörös tömegeivel.” BALOGH Edgár, *Szolgálatban* (Bukarest: Kriterion, 1978), 62.

⁶⁵ BÖZÖDI, *Székely...*, 324.

⁶⁶ BÖZÖDI, *Székely...*, 367.

Dél-Erdély városaiba és a regáti területek irányába folyó munkavándorlásnak a második bécsi döntés vetett véget. Egy 1940 októberében készült feljegyzés szerint Székelyföldre a régi királyság városaiból 25 000 kereső került vissza, akik ott jól kerestek, viszont „most otthon munka nélkül állnak.”⁶⁷ A Romániánál maradt magyarok lakta településeken a bizonytalanság lett úrrá a magyar lakosság körében.

A dél-erdélyi területekről és a Regátból 1940 szeptemberétől 1941 februárjáig mintegy 100 000 magyar menekült a megnagyobbodott Magyarország területére, míg Észak-Erdélyt körülbelül ugyanennyi román hagyta el.⁶⁸ A régi Romániából és a dél-erdélyi ipartelepekről tömegesen siettek vissza azok, akik Magyarországon kívántak élni. Akiknek Székelyföld nem tudott munkát biztosítani, rövid időn belül a nagyobb városokban, Marosvásárhelyen, Kolozsváron, Nagyváradon s legtöbbször Budapesten telepedtek meg. Jöttek Székelyföldre szép számmal olyan fiatalok is, akiket a továbbtanulás reménye vezetett a felszabadult (*korabeli kifejezés*) területek városaiba és iskoláiba. Az áttelepülteket végig a „menekült” jelző és státus illette meg.⁶⁹ „Az Észak Erdélyben megtelepedettek száma a bécsi döntést követő három és fél év alatt 105 894 volt, közülük 8170-en Háromszék megyében, 5429-en Csík megyében, 6955-en Udvarhely megyében, 9076-an Marosvásárhelyen, 9520-an Maros-Torda megye egyéb településein lettek menedéket.”⁷⁰ A visszavándorlásban és menekülésben nem a gazdasági okok, hanem az etnikai diszkrimináció, illetve az ettől való félelem volt a döntő motíváció. A Székelyföldre hazakényszerült munkaerőt az otthoni környezetben stabilan létező taszítóerők továbblöktek. Az új államkeretek között új vonzásközpontok hatása érvényesült: „A visszaszármazottak ideig-óráig próbálkoztak ezzel-azzal, sokan kezükbe vették a zsenge ifjúkorban elhagyott kapát és fejszét, de aztán mégiscsak győzött a sovány föld rideg törvénye, s az emberfelesleg megint szétszóródott. Az emberözön újra elindult, most már nyugat felé.”⁷¹

A negyvenes évek elején Venczel József fennebb említett agrárnépsűrűség-számításai szerint (a termőföld nagysága, minősége és a népességi adatok alap-

⁶⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K. (Polgári kori kormányhatóságok levéltárai) 69. 1940. 7 d. 196.

⁶⁸ *Kiszolgáltatva. A Dél-Erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között*, összeáll. tan. L. BALOGH Béni, (Csíkszereda: ProPrint Kiadó, 2013), 311.

⁶⁹ EGYED Ákos, *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1989-ig* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 2013), 305.

⁷⁰ VARGA E., *Erdély etnikai...*, 28–29.

⁷¹ BALOGH Edgár, *Vargyasi változások* (Bukarest: Kriterion, 1979), 57.

ján) Székelyföld álló – helyben élő – népfeleslege nyolcvanezer főre volt tehető.⁷² Venczel adatokkal bizonyította, hogy Székelyföld gazdasági potenciálja hatvan százaléka annak, amire a rajta élő népességnek szüksége van, az e helyzetből való kilábalás lehetőségeit az élettér vertikális és horizontális növelésében látta. A vertikális élettérbővítésen összetett gazdaságpolitikai beavatkozást értett: a mezőgazdaság, erdőgazdaság, közlekedési hálózat fejlesztését, iparosítást, villamosítást. A horizontális élettérbővítés a székelyek kitelepítését jelentette volna a Kis-Küküllő és a Maros völgyébe, valamint a déli Mezősége.⁷³ Székelyföld túlnépessülésének enyhítését átgondolt telepítési programmal az Erdélyi Párt is képviselte. Ezekben az elképzelésekben nemcsak társadalmi, gazdasági, hanem nemzetpolitikai szempontok is előtérbe kerültek: „a telepítést elsősorban az erdélyi szórványvidékre látjuk célszerűnek azzal az elgondolással, hogy az egy vályáson lévő fiatal családokból önálló községek alakítandók, amelyek arra hivatottak, hogy összekapcsolják a jelenleg elválasztott magyar tömegeket.” – jelentette a párt alelnöke a telepítési tervekről Bárdossy László miniszterelnök erdélyi látogatásakor.⁷⁴ Ezek a tervek sohasem emelkedtek a kormánypolitika szintjére.⁷⁵

Államilag irányított migráció. A szocialista korszak belső vándorlásai

Romániában a szocialista típusú társadalmi-gazdasági átalakítás során a központosított irányítás célul tűzte ki az ország különböző fejlettségű területei közötti különbségek csökkentését. Az első időszakban a szűkös erőforrások, a koncentrált ipartelepítés és az ország nagy részének infrastrukturális elmaradottsága miatt a fejlesztési politika jórészt a korábban is fejlett területeket részesítette előnyben. Kiemelten kezelték a 17 tartományi székhelyet, valamint a bányavidékeket, ahol foglalkozásváltással és bevándorlással biztosították a munkaerőt.⁷⁶

Az ötvenes-hatvanas évek fordulójára „jelentős mértékben kiteljesedett a gazdaság és a társadalom szocialista típusú átalakítása. Az államosítással az ipar-

⁷² VENCZEL, „A székely népfelesleg”, 119.

⁷³ VENCZEL József, „A székely kérdés lényege”, *Ellenzék* 63, 241. sz. (1942. október 24.): 5.

⁷⁴ „Bárdossy miniszterelnök az Erdélyi Párt országos intézőbizottsági ülésén”, *Csíki Lapok* 54, 4. sz. (1942. január 25.): 1.

⁷⁵ ABLONCZY Balázs, *A visszatért Erdély. 1940–1944* (Budapest: Jaffa, 2011), 165.

⁷⁶ HUNYA Gábor, „Románia területi fejlődése és regionális politikája”, in *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*, szerk. HUNYA Gábor, RÉTI László (Budapest: Atlantisz–Medvetánc, 1990), 159.

ban megszűnt a magántulajdon, a mezőgazdaságban a hatvanas évek elejére a szocialista szektor lett meghatározó. A hatvanas évek második feléig Székelyföld gazdaságpolitikailag nem számított kiemelt helyszínek, nem került sor nagyobb ipari beruházásokra.⁷⁷ A Gheorghiu-Dej-korszakban Székelyföld gazdasági helyzete, a más tartományokba áramló munkaerő-felesleg kérdése tabunak számított. A gyorsított iparosítás mellett a mezőgazdaság továbbra is a román gazdaságpolitika mostohagyereke maradt. Az itt dolgozók bére, anyagi gyarapodása messze elmaradt az iparban dolgozókéétól, annak felét sem érte el. Ez a folyamat, illetve az erőltetett iparosítás és urbanizáció erőteljes népmozgást eredményezett. A székelyföldi falvak lakosságának nagy aránya költözött a közeli városokba.⁷⁸ 1966-ban majd egyharmadnyi volt a városi lakosság aránya (9%-kal elmaradva az országos átlagtól, a falusi lakosság aránya ezzel szemben az 1930-évi bő 87%-ról 65%-ra csökkent). A kollektivizálás befejezése (1962) és az ipari beruházások következtében az iparban dolgozók részaránya a székelyföldi rajonokban 1966-ra majdnem megduplázódott, elérte a közel egynegyednyit. Az ipari beruházások Marosvásárhely-centrikussága miatt ugyanakkor Székelyföld viszonylatában rendkívül egyenlőtlen volt ez a kép, a gazdasági periférián maradó Csík, Udvarhely, Kézdi és Sepsi rajonokban nagyon keveset változott a helyi társadalom szerkezete.

A stagnáló kisvárosok maguk is munkaerő-felesleggel küszködtek, a falvakról az ötvenes évek társadalmi-gazdasági változásai – a kollektivizálás 1949–1962 közötti, társadalmi és gazdasági elnyomással megvalósított drámai folyamata – különböző országrészek irányába taszította a székelyföldi népelesleget. A későbbi „Hargita és Kovászna megye »kőborgó« népességének Brassó, a Hunyad megyei szénmedence, továbbá a szatmári, máramarosi ipari és bányai ipari központok a vándorlási iránya”.⁷⁹ E vonzáskörzetek mellett Székelykeresztúr környékéről és a Kászoni-medencéből Bukarestbe vándoroltak, a férfiak építkezéseknél, a nők házicselédként dolgoztak. A Bánságba főleg a gyenge határú havasalji falvakból, valamint a Sóvidékről vándoroltak. Az 1977-es népszámlálás közel kilencezer Bánságban élő Maros, Hargita és Kovászna megyéből származó személyt mutatott ki.⁸⁰ A megyésítés előtti vándormozgalmakban, az egyes tele-

⁷⁷ NOVÁK Csaba Zoltán, „Az átmenet és a szocializmus évei. 1944–1989”, in *Székelyföld története. III. kötet 1867–1990*, szerk. Bárdi Nándor, Pál Judit (MTA BTK–EME–HRM: Székelyudvarhely, 2016), 728.

⁷⁸ NOVÁK, „Az átmenet...”, 740.

⁷⁹ SEMLYÉN István, *Hétmilliárd lélek* (Kriterion: Bukarest, 1980), 197.

⁸⁰ TÓFALVI Zoltán, „A Temesváron élő atyhaiak közössége”, in *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok*, szerk. EGYED Péter (Bukarest: Kriterion, 1984), 22–23.

pülések vonzáskörzeteinek kialakulásában fontos szerepe volt az egyén informális kapcsolatrendszerének és az illető településről való elvándorlás előtörténetének. Erre következtethetünk az életformaváltó személyekkel készült életútinterjúk felvételeiből, valamint a migrációt szociológiai-szociográfiai módszerekkel vizsgáló írásokból.⁸¹

A migráns népesség munkavállalásában az államosítás és a kollektivizálás után értelemszerűen elveszítette jelentőségét a magánszektor, az államosított szolgáltatóipari, valamint a gyári munkavállalás vált általánossá. Az ötvenes évektől fokozódott a nők aránya az ipari munkavállalásban: a szolgálólányok és a cselédek a városi polgári családok társadalmi helyzetének megrendülése után a gyárakban, üzemekben találtak alkalmazást, munkát. A házicselédség intézménye korlátozottan még fennmaradt az ötvenes években is. A már említett kutatások jelzései szerint nemcsak a migráció irányának eldöntésében, hanem az új mesterség választásánál is kimutatható a személyes kapcsolathálózatok fontos szerepe az új környezetbe való beilleszkedés folyamatában.

A székelyföldi migrációban kétféle modell érvényesült: az 1968-as közigazgatási átszervezés előtt a távoli országrészek felé vándoroltak a munkakeresők, majd a megyésítés utáni ipartelepítés és a gyorsított urbanizáció idején a székelyföldi kisvárosok lakosságát gyarapította a faluról elköltöző népesség. Ezzel párhuzamosan egy visszavándorlási folyamat is lezajlott: a távoli országrészekbe korábban kirajzottak egy része a hatvanas évek végétől visszatért régi otthona közelébe, az újonnan létesült székelyföldi munkahelyekre. A falvakból ipari övezetekbe költöző népességet először szakképzetlen munkákra alkalmazták a vállalatok, de később a munkaidőn kívüli szakképesítésre nyíltak lehetőségek. A vállalatok szakmai tanfolyamokat szerveztek, ahol a legkülönbözőbb mesterségeket sajátíthatták el a faluról bekerült alkalmazottak.

Az 1968-as országos közigazgatási átszervezés után központi irányítással beindított gazdasági folyamatok fokozták a már korábban létező belső migrációt, a vidékről városba költözést. Országos szinten a városi lakosság aránya azonban csak a nyolcvanas évek elején haladta meg a vidéki lakosságét.⁸² „Az urbanizáció üteme Romániában 1966 és 1977 között volt a leggyorsabb.”⁸³ Ekkor vette

⁸¹ Tófalvi Zoltán a Temesvárra kivándorolt Udvarhely rajoni atyhaiak közösségét vizsgálva, bemutatta a személyes kapcsolatháló szerepét az újonnan városra érkezők beilleszkedésében (munkahely, lakás találaása).

⁸² NOVÁK, „Az átmenet...”, 778.

⁸³ KESZI-HARMATH Sándor, „A szövetkezetesítés hatása a lakosságárány változására” *Korunk* 46, 6. sz. (1987): 495.

kezdését a Székelyföld iparosítása is. A nagy volumenű beruházások nyomán pl. Hargita megyében „olyan ipari egységek jöttek létre, amelyek a nemzetgazdaság alapágazataihoz tartoznak: a csíkszeredai traktorgyár, a gyergyószentmiklósi faipari gép- és pótalkatrészgyár, a székelyudvarhelyi vegyipari pótalkatrész- és matricagyár, a székelykeresztúri acélárugyár, a gyergyószentmiklósi fémipari vállalat, a csíkszeredai gyapjúfonoda, a toplicai kötöttárugyár és egyebek.”⁸⁴ A megyében 1980-ig hatvanezer új munkahely létesült, az ipari munkásság összlétszáma 1965–1983 között több mint kétszeresére növekedett.⁸⁵ Hasonló volt a szomszédos székelyföldi megyék fejlődési üteme is. Az új vállalatok munkásainak a túlnyomó többségét székelyföldi falvak migráns népessége alkotta. A tömeges városra költözés mellett jelentős volt a város közeli falvakból naponta ingázók létszáma: pl. „Székelyudvarhelyre 47 településről naponta több mint 5000 ember ingázik a hetvenes évek fordulóján.”⁸⁶ Az intenzív területi mobilitás együtt járt a falusi agrárnépesség társadalmi-foglalkozási átrétegződésével, a székelyföldi városszerkezet átalakulásával. A produktív korúak városra költözésével megváltozott a falvak demográfiai szerkezete (előregedés). A falusi népesség városra költözését a Székelyföldön is „a nyolcvanas évek közepén az országos méretű gazdasági kifulladás fékezte le (megállt a lakásépítés, megszűnt az ipartelepítés, a munkahelyek telítődtek), ez a folyamat egybeesett a mindennapi megélhetés gondjainak fokozódásával (például élelmiszerhiány).”⁸⁷

A szocialista káderpolitika mindenkinek munkahelyet biztosító gyakorlata következményeként felduzzadt a rejtett munkanélküliség. Az országos méretű gazdasági stagnálásban nem voltak új, belső vonzaskörzetek. A nyolcvanas évek végére jelentős migrációs potenciál halmozódott fel a Székelyföldön. A migráns tömeg területi szóródásában nem az agrárvidék, hanem a városok és a városkörnyéki falvak dominálnak. E térbeli átrendeződés a hatvanas évek közepétől lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatokban gyökerezik. Nem ismerjük, hogy az ipari alkalmazottakat (főleg nehéziparban, bányászatban, szállításban dolgozókat) sújtó „kényszervándorlás” – a lakóhelytől távoli munkahelyekre, szénbá-

⁸⁴ H. BALÁZS Sándor, „Hargita megye ipari fejlődése”, *Korunk* 43, 9. sz. (1984): 675.

⁸⁵ H. BALÁZS, „Hargita megye...”, 677.

⁸⁶ VOFKORI László, „A társadalmi mobilitás, a foglalkozási területi átrétegződés vetületei Székelyudvarhelyen”, in *Változó valóság. Szociológiai tanulmányok*, szerk. EGYED Péter (Bukarest: Kriterion, 1984), 191.

⁸⁷ BIRÓ A. Zoltán, „Adalékok a vándorló ember ikonográfiájához”, in *Jönnek? Mennek? Maradnak? Az MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve 1993*, szerk. SÍK Endre, TÓTH Judit (Budapest: MTA Politikatudományi Intézete, 1994), 21.

nyákba, a Duna-csatornához való erőszakos áthelyezések – a nyolcvanas években hány személyt, családot érintettek.

A felhalmozódott migrációs potenciált a nyolcvanas évek közepétől gyakori törvényes kitelepedések, illegális határátlépések, majd az 1989 utáni tömeges határokon kívüli munkavállalás is bizonyítja. A romániai magyarság 1985–1991 közötti teljes vándorlási veszteségét a nagyon óvatos számítások és becslések alapján hozzávetőleg 93 000-re tehetjük, 1992–2001 között a romániai magyarság migrációs népességvesztesége minimum 55 000-re becsülhető – összegzi Horváth István a századvég migrációs népességveszteségének adatait.⁸⁸ Nem ismerjük, hogy az országot elhagyó magyarságból hányan indultak el a Székelyföldről.

A migránsokra, napi ingázókra vonatkozó számok mögött az életformaváltó csoportokba tartozók életmód- és életviteli változásainak – nagyrészt ismeretlen – tapasztalatai rejlenek. A városi környezetbe került, faluról származó családok és egyének életvitelének az új környezetben történő alakulása, e mikrovilágokban bekövetkezett változások csak a személyes emlékezet mélyrétegeiben élnek. Az egykori életformaváltók beilleszkedési élményei, a kibocsátó és a befogadó kultúra közötti különbségek sok esetben konfliktusos tapasztalatokat jelentettek. Az életformaváltás kutatása összekapcsolható az egyéni életutak kutatásával. Az életút kutatások kiemelt szerepet tulajdonítanak a történeti-társadalmi tényezőknek, a különböző társadalmi miliók sajátosságait alkotó-formáló strukturális és mentális feltételeknek, adottságoknak. „Az életút kutatás az egész életútra vagy annak lényeges részét kitevő társadalmi folyamatokra vonatkozik, különös tekintettel a családok és háztartások sorsára, történetére, a műveltség és képzettség alakulására, a kereset és a foglalkozás változásaira, a lakás- és lakóhely változtatásokra, a költözésekre.”⁸⁹ Mindezek a tényezők együttesen nemcsak az egyedi életutakat strukturáló hatáselemek, hanem az életforma jellemző sajátosságai is. Az egyéni életutat kauzális összefüggésrendszernek tekintő paradigmában az „egyed életterek (foglalkozás, család, művelődés, otthon) belső folyamatai nem érthetőek és magyarázhatóak más életterekben zajló folyamatoktól elkülönítve.”⁹⁰ Az élettörténeti elbeszélésekben néha konkrét nyersségükben, máskor kikövetkeztethetően megjelennek azok a szociológiai tények, politikai, gazdasági

⁸⁸ HORVÁTH István 2004: „Az erdélyi magyarság vándorlási vesztesége 1987–2001 között”, in *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*, szerk. Kiss Tamás (Kolozsvár: Kriterion–RMD SZ, 2004), 85, 90.

⁸⁹ Karl Ulrich MAYER, „Életutak és társadalmi változás”, *Replika* 9–10. sz. (1993): 112.

⁹⁰ MAYER, „Életutak és társadalmi...”, 113.

intézmények, viselkedésszabályozó kulturális minták hatásai, amelyek az egyéni életutakat intézményesítették. Az eddigi kutatások alapján az életformaváltás sokszínű, összetett jelenségről csak korlátozott érvényű megállapításokat tehetünk, sok még a feltáratlan kérdés.⁹¹ Keveset tudunk az elsőgenerációs városi család belső viszonyrendjéről, szerep- és munkamegosztásáról, társadalmi szokásairól, arról, hogy hova, meddig jutott el gondolkodásmódjában, életvitelének, életkereteinek alakításában, hova vezetett a falvokról beköltöző népesség társadalmi útja, milyen szakmai, társadalmi csoportokba integrálódtak, gyermekeiket milyen elvek és szempontok szerint nevelték. Az életútinterjúink alapján néhány megállapítást azonban megfogalmazhatunk. Úgy látjuk, a városra került falusiak nem alkottak homogén társadalmi csoportot. Különböztek a követett életmódminták, társadalmi célok, gondolkodásmód, anyagi lehetőségek, szakmai képzettség, társadalmi kapcsolatok stb. tekintetében. Különböztek a kialakított életkeretek, lakáskörülmények is. Egyesek jelentős anyagi áldozatokat hozva egyetemekre küldték gyermekeiket, a legmagasabb társadalmi presztízsű értelmiségi foglalkozásokat szánva nekik, mások szilárd meggyőződéssel bízva a kétkezi munka konkrétságának jövőbeni biztonságában a fiúgyermekeiket mesterségek, ipari szakmák felé, lányukat pedig a szolgáltatások kényelmesnek, biztonságosnak tartott állásai felé irányították. A falusi származású városi lakosság differenciáltságának okai között feltehetően a kibocsátó környezet mikroviszonyainak hatásai is érvényesültek. A mentalitás, az értékorientáció szempontjából különböztek egymástól a falusi vagyontalan, marginalizált családokból kikerülők és a kollektivizálás elől a városba menekülő, (volt) vagyonosabb csoportokba tartozók. Volt, aki rövid tanulási, tanonckodási időszak után betanított munkásként dolgozott, másoknak az évek során sikerült fennebb lépni a szakmai hierarchiában. A munkahelyek gyakori váltogatása nem volt követett stratégia, nem ritka az ugyanannál a vállalatnál ledolgozott 30-40 év egyéni munkaidő, a kérdezettek ezt mint a személyes megbízhatóságot, stabil életpályát jelző, pozitív tény említették.

⁹¹ Az életformaváltó székelyföldi társadalomról a csíkszeredai KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központjának munkatársai (Bíró A. Zoltán, Bodó Julianna, Gagy József, Oláh Sándor, Rostás Zoltán, Túros Endre) 1992–1995 között élettörténeti módszerrel folytatott kutatást végeztek. Egyéni élettörténeti visszaemlékezések alapján 33 életútfeleltelt készítettek egyenként kb. 50 gépelt oldal terjedelemben. A kutatás témája az elmúlt évtizedekben lezajlott székelyföldi életformaváltás vizsgálata volt, eszköze a személyes életútinterjúk készítése. A megkérdezett személyek a Székelyföld különböző mikroregióiban elhelyezkedő kilenc családbokorhoz tartoztak. A lejegyzett szövegeket a Teleki László Alapítvány, valamint a csíkszeredai intézet adattárában helyezték el.

Összegzés

Faragó Tamás a migrációs jelenségeket négy típusba sorolta: a migráció oka/célja, a motiváció jellege, a migráció iránya, távolsága, időtartama, a mozgásban résztvevők létszáma és szerveződése, valamint a folyamatot befolyásoló körülmények alapján.⁹² E szempontokat részben figyelembe véve röviden összefoglaljuk a 20. századi székelyföldi migráció sajátosságait.

A 19. század utolsó harmadától túlnépesedő Székelyföldön a modernizációs célú állami beavatkozások (arányosítások, tagosítások), valamint a természetes szaporulat növekedése következményeként az életfeltételek rossz irányba változtak. Megnőtt a falvakból a városokba és a kedvezőbb gazdasági adottságú térségek felé irányuló népmozgás. A romló gazdasági feltételekre válaszoló spontán vándorlásban az el- és visszavándorlók életkörülményeiken próbáltak javítani. Az évekig tartó, településen kívüli munkavállalás mellett jelentős arányú volt az ideiglenes és szezonális „pénzkereset”. Az első világháború előtti vándormozgalmak szelektív jellegűek voltak, a falvakat többségükben fiatal, családalapítás előtti férfiak és nők hagyták el, az utóbbiak esetében általános volt a városi háztartási alkalmazottként történő elhelyezkedés.

A migráció fő iránya a századforduló előtt döntően Románia, a századelőtől Amerika volt, de a lakóhelytől távoli vándorlási célpontok mellett a kisebb mértékű belső migráció is folyamatos volt.

A 20. század közepéig (a kommunista hatalom társadalomátalakító programjáig) a sorsfordító politikai és főhatalmi változások ellenére „évszázados” székelyföldi mobilitási tendenciáról beszélhetünk. Az elvándorlást motiváló strukturális tényezők fennmaradtak, hatásuk folyamatos volt, a társadalmi-foglalkozási szerkezet alapvetően nem változott. A migrációnak a kibocsátó környezet viszonyaira, a családok pozícióira erősítő, stabilizáló hatása volt. Az el- és visszavándorlók magukkal hozták a városi kultúra egyes elemeit (öltözet, bútorok, háztartási ismeretek), de ezek alapvetően nem érintették a helyi társadalmak működését. A vándorlás nagymértékben cirkulációs jellegű volt, az elvándorlók nagyobb része visszatért eredeti lakhelyére. E korszak vándormozgalmának része volt a nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitás is: pl. földművelésből segéd- vagy betanított munkások lettek, ez a pozícióváltás a migránsok számarányaihoz viszonyítva azonban szerény léptékű volt.

⁹² FARAGÓ Tamás, „Bevezetés a történeti demográfiába. Vándormozgalmak”, *Digitális Tankönyvtár*, letöltve: 2019. április 5. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425//0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/adatok.html.

A negyvenes-ötvenes évek fordulójától a hatvanas évek második feléig a székelyföldi mobil falusi népesség közeli jelentős ipari központok és más munkakerő-felszívó gazdasági ágazatok hiányában a távoli országrészek felé vándorolt. Az ekkor elvándorlók paraszti környezetből kilépve nagyrészt végleges életformaváltáson estek át. A változás visszafordíthatatlanságát a kilencvenes évek elejének társadalmi viszonyulásai mutatták meg. Ekkor nyilvánvaló lett, hogy a – többnyire a közéleti szereplők hangoztatta – várakozásokkal és lehetőségekkel ellentétben az említett időszakban városra költözöttekből és utódaikból kevesen térnek vissza a falusi életkeretekbe. A hatvanas évek második felétől beinduló székelyföldi ipar- és városfejlesztés, a közlekedési hálózat bővítése a falusi lakosság számára lehetővé tette a foglalkozásváltást a lakóhely változtatása nélkül is. Akik lakóhelyet változtattak, és beköltöztek valamelyik közeli kisvárosba (többnyire a fiatalabb nemzedékek), továbbra is gazdasági, társadalmi kötelekkel kapcsolódtak a kibocsátó falusi környezethez. A rövid idő alatt felduzzasztott székelyföldi kisvárosokban az urbanizáció felszíni elemei (lakásépítés, közművesítés, közintézmények létrehozása) mellett a nagy létszámú, faluról betelepülő lakosság otthonról hozott életvilág-építési gyakorlata, értékrendje szembesült az ebben a térségben amúgy is kisléptékű városi-polgári életforma kulturális mintáival. Akárcsak Románia más régióiban, a Székelyföldön is tömegesen került sor a nemzedékeken belüli mobilitásra: a foglalkozásváltásra az egyéni életpályákon. A foglalkozásváltás azonban nem jelentette a társadalmi miliő viszonyainak gyökeres átalakulását. „A hatalom képes volt arra, hogy mobilizálja a lakosság egy részét, letelepítse a városokban, megteremtse a lakás és munka alapfeltételeit, de ezután magára hagyta ezeket a tömegeket. Családok százezrei ezeken az új helyszíneken nem alakultak át városiakká, hanem megmaradtak falusiaknak abban az értelemben, hogy nem integrálódtak a városi társadalomba és kultúrába, a városi tereket, a városi életmód nyújtotta alkalmakat a falusi szociális kapcsolatháló mentén, a falusi viselkedési modellek adaptálásával élték meg.”⁹³

⁹³ GAGYI József, *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2009), 216.